

Mirosław Jankowiak
Akademie věd České republiky, Praga
mirek.jankowiak@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-6212-1463>

RELIKTY POLSZCZYZNY PÓŁNOCNOKRESOWEJ NA RUBIEŻACH DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ (POŁUDNIOWE ZIEMIE OBWODU PSKOWSKIEGO). CZ. I

Słowa klucze: dialektologia słowiańska, polszczyzna północnokresowa, gwary białoruskie, gwary rosyjskie, zapożyczenia, leksyka

Keywords: Slavic dialectology, Polish of the North-Eastern Borderland, Belarusian dialects, Russian dialects, loanwords, vocabulary

Wprowadzenie

Mówiony język polski funkcjonuje na dużym obszarze poza wschodnimi granicami Polski. Odnosi się to m.in. do północno-wschodnich ziem I Rzeczypospolitej, które dzisiaj wchodzą w skład Białorusi, Litwy i Łotwy¹. Zasięg osadnictwa polskiego, zarówno pochodzącego z etnicznych ziem polskich, jak i miejscowej ludności spolonizowanej w okresie późniejszym, sięgał jednak znacznie dalej. Relikty polszczyzny północnokresowej możemy znaleźć w znacznie już zrusyfikowanych gwarach białoruskich na północnych rubieżach dawnej guberni witebskiej, Łatgalii (dawne Inflanty polskie), a częściowo nawet poza granicami I Rzeczypospolitej (tereny

1 Półszczyźnie tych terenów poświęcono już setki prac, dlatego też stan badań nie będzie w niniejszym artykule omawiany.

graniczne położone w historycznej guberni pskowskiej). Zamierzeniem autora jest przybliżenie reliktywów języka polskiego właśnie tego pogranicza.

Publikacja składa się z dwóch części. W pierwszej omówiono sytuację socjolingwistyczną oraz leksykalne zapożyczenia polskie w gwarach funkcjonujących na obszarze wchodzącym do 1772 r. w skład Rzeczypospolitej. W części drugiej scharakteryzowano dwa pozostałe regiony: rejon pytałowski, należący w okresie międzywojennym do Łotwy (zamieszkały także przez Polaków), obecnie znajdujący się w Rosji, oraz historyczną Pskowszczyznę – czyli ziemie będące w przeszłości poza jurysdykcją administracyjną Rzeczypospolitej, a co za tym idzie o innych uwarunkowaniach historyczno-społecznych i odmiennej specyfice polszczyzny.

Stan badań i źródła

Polszczyzna funkcjonująca w granicach obecnego obwodu pskowskiego nie była jak dotąd tematem badań, co więcej, w licznych publikacjach nie wspomniano nawet o niej i o potrzebie jej zbadania. Leszek Bednarczuk ogólnie scharakteryzował język tekstów i mowę polskojęzycznych mieszkańców z terenu Inflant polskich, okolic Witebska i Połocka (Bednarczuk 1974, 2010: 93–99). Pewne informacje możemy znaleźć w pojedynczych artykułach, jak np. Irydy Grek-Pabisowej (1986) o polonizmach w gwarach pskowskich wyekscerpowanych z *Regionalnego słownika pskowskiego z danymi historycznymi* (POS). Autorka pisze o tym obszarze w następujący sposób:

Jednocześnie na tym terenie obserwujemy wielką skłonność do przyswajania nowości, między innymi leksykalnych. Fakt wchłaniania słownictwa napływającego z zachodu (polonizmy, białoruszycyzmy, bałtyzmy) wynika głównie z kontaktów terytorialnych. Przypomnę tu, że centralna część Pskowszczyzny przylegała do Inflant polskich, szeroki południowo-zachodni i południowy zaś jej pas w końcu XVI i na początku XVII wieku wchodził w skład Rzeczypospolitej. Za naturalny w takich warunkach trzeba uznać pewien wpływ języka polskiego, któremu sprzyjały stosunki handlowe i oddziaływanie szlachty polskiej. Nierzadkie było też chodzenie na zarobki do wielkich majątków magnackich, gdzie językiem codziennych kontaktów, obok białoruskiego, był polski (Grek-Pabisowa 1986: 185).

Z ostatnich publikacji warto zwrócić uwagę na artykuł Mariana Wójtowicza pt. *Zapożyczenia leksykalne z języka polskiego w gwarach pskowskich i nowogrodzkich* (2016). Badacz wyekscerpował 539 polonizmów (większość z POS), z czego 266 wyrazów występuje w języku literackim, a 273 w gwarach pskowskich. Chronologicznie wyglądało to następująco: kilka zapożyczeń z wieku XIV i XV, 30 wyrazów z wieku XVI, 57 z wieku XVII i 23 zapożyczenia z wieku XVIII. Najwięcej zapożyczeń lingwista przypisał do wieku XIX (100 wyrazów), również w XX w. był zauważalny wpływ polszczyzny (57 słów).

Ważnym źródłem informacji dla nas jest także rozprawa doktorska Małgorzaty Ostrówki (2002), która przeanalizowała polszczyznę na Łotwie – obszarze bezpośrednio graniczącym z Pskowszczyzną.

Kwestię polonizmów w gwarach białoruskich rejonu newelskiego i siebieskiego obwodu pskowskiego poruszał autor niniejszego artykułu (Jankowiak 2015: 226; 2018; Ānkovák 2016: 114–116). Rosyjscy lingwiści z Pskowa i Sankt Petersburga tylko wspominali o polonizmach (Mžel'skaâ 1963), jednak nikt z nich nie podjął się analizy tego zagadnienia. Wiele uzupełniających informacji przynoszą nam publikacje dotyczące polonizmów w języku rosyjskim oraz analizujące leksykę tekstów staroruskich tego regionu (Kochman 1975; Leeming 1976).

W niniejszym artykule zostaną wykorzystane trzy główne źródła:

1. Materiały pochodzące z ekspedycji dialektologicznych autora. Latem 2014 r. odbyłem ekspedycję do rejonu siebieskiego i newelskiego w południowej części obwodu pskowskiego Federacji Rosyjskiej jako jeden ze współwykonawców niemieckiego projektu „Triangulation Approach for Modelling Convergence with a High Zoom-In Factor”, realizowanego pod kierownictwem Björna Wiemera z Moguncji. Celem było nagranie gwar białoruskich, obecnie już znacznie zrusyfikowanych. W rejonie siebieskim nagrałem 5 godz. 20 min. Były to wsie: Bojarinowo (Бояриново), Kazichi (Козихи), Kickowo (Кицково), Połozowo (Полозово) oraz Zasitino (Заситино). W rejonie newelskim zapisałem 9 godz. 40 min w wioskach: Iwancewo (Иванцево), Kanaszowo, obecnie Czerniesowo (Канашово/Чернецово), Nowochowańsk (Новохованск), Opuhliki (Опухлики), Spass-Bałazdyn' (Спасс-Балаздынь), Ust'-Dołusy (Усть-Долыссы) oraz w miasteczku Newel. Cały badany obszar do 1772 r. wchodził w skład I Rzeczypospolitej. Wszyscy respondenci zadeklarowali narodowość rosyjską, a jako język ojczysty podali rosyjski. W czerwcu 2015 r. odbyłem tygodniowy wyjazd do Newli i rejonu newelskiego, gdzie przeprowadziłem szereg rozmów z naukowcami i mieszkańcami.
2. Materiały pochodzące z POS. Ten liczący obecnie dwadzieścia siedem tomów słownik ma charakter leksykonu pełnego, ukazującego całe gwarowe słownictwo ludności zamieszkującej obecny obwód pskowski, tj. obejmuje on zasób leksykalny historycznych gwar pskowskich oraz ziem, które do 1772 r. wchodziły w skład I Rzeczypospolitej. Autorzy wykorzystali zarówno nagrania dialektologiczne, jak też źródła pisane pochodzące z różnych okresów (rękopisy, zapisy folklorystyczne i in.). Słownik uwzględnia nie tylko słowa rosyjskie, ale również leksemy pochodzenia białoruskiego, bałtyckiego, polskiego oraz bałtofińskiego.
3. Materiały pochodzące z *Dialektologicznego słownika jednej rodziny – 2 (rejon pytałowski obwodu pskowskiego)*. W 2013 r. ukazał się w Dyneburgu *Dialektologiczny słownik jednej rodziny – 2 (rejon pytałowski obwodu pskowskiego)* autorstwa Jeleny Koroliowej (Korolëva 2013), będący drugim uzupełnionym wydaniem. Leksykon prezentuje mowę dwóch spokrewnionych ze sobą (i z autorką) rodzin,

jedną miejscową gwarę rejonu pytałowskiego (który w okresie międzywojennym wchodził w granice niepodległej Łotwy, a historycznie należał do guberni pskowskiej). Badaczka zbierała materiał do swojego słownika przez 45 lat u ośmiu osób deklarujących narodowość rosyjską i wiarę prawosławną. Część z nich w okresie międzywojennym mieszkała na terytorium Łotwy, gdy rejon znajdował się w jej granicach. Słownik liczy 338 stron.

Uwarunkowania historyczne i sytuacja socjolingwistyczna

Południowe ziemie obwodu pskowskiego do 1772 r. wchodziły w skład I Rzeczypospolitej, a po rozbiorach, po kilkukrotnych zmianach podziału administracyjnego, w 1802 r. ostatecznie weszły do guberni witebskiej, nazywanej też gubernią białoruską ze względu na liczną ludność białoruskojęzyczną. Trzy powiaty: wieliski, newelski i siebieski w XIX i na początku XX w. odróżniały się od innych narodowościowo, językowo i kulturowo. Od XVII w. region ten stanowił pogranicze pomiędzy Rzeczpospolitą i Carstwem Rosyjskim, a miejscowości Siebież i Newel były najdalej na północ wysuniętymi twierdzami obronnymi Wielkiego Księstwa Litewskiego (później Rzeczypospolitej). Niebezpieczeństwo ze strony Państwa Moskiewskiego spowodowało, że król sformował tam oddziały bojarów pancernych i kolonizował te ziemie. Pochodzili oni z Litwy i Rusi Litewskiej. Za ochronę granic przed ekspansją Rosji nadawano im posiadłości wraz z poddanymi. Bojarzy pancerni byli w większości katolikami i posługiwali się także językiem polskim.

Dane statystyczne z lat 60. XIX w. pokazują, że na terenie samego powiatu siebieskiego było ich aż 7256. W latach tych Polacy liczyli w powiecie newelskim 2087 osób spośród 2239 katolików, a w powiecie siebieskim 1263 z aż 6483 katolików². Statystyki te pochodzą już z czasów po rządach carycy Katarzyny II, kiedy bojarów broniących swoich praw degradowano oraz masowo zsyłano na Syberię (SGKP VII: 27–29; SGKP X: 484–488; Rychlikowa 1994: 417; Tichomirow 2005).

Ważnym wydarzeniem było powstanie styczniowe, po którym miejscową szlachtę poddawano represjom, rusyfikacji. Wskutek tego przechodziła ona systematycznie na język rosyjski oraz coraz częściej publicznie określała swoją narodowość jako rosyjską:

No, gdzie-ta s 1870, toczna nie pomniu, ani [Polacy] prinimajut rassijskaje grażdanstwa i ruskij jazyk. Eta można prasliedit' po nadpisiam na nadgrobnych kamniach [...]. Is tiech Paliakaw, szto zdieś żyli s XVII wieka, ni u kawo uże nie astałaś nicziewo pol'skawa, kromie familiji [M 1937, Ust'-Dołysy]³.

2 Zapewne należałoby sporą część katolików uznać za Polaków.

3 Podawane na końcu cytatu skróty oznaczają kolejno: M/K – mężczyzna/kobieta; 1937 – data urodzenia; Ust'-Dołysy – miejsce zamieszkania.

Jeszcze trudniejsze czasy nastały z władzą sowiecką, która podejmując walkę z burżuazją, zwróciła się również przeciwko polskim ziemianom. Ślady polskości były niszczone masowo i świadomie:

Kak przisli k własti warwary-bal'szewiki, kak Lienin arganizawał „TORGSIN” i skazał, szto można raskapywat' magiły burżujew i pamieszczikaw, szto by grabit' pakojnikaw i sdawat' zołata w eti magaziny (targowlia s inastrancami [= TORGSIN]). Tak byli raskapany wsie magiły pol'skawa kładbyszczia w dieriewnie Słuki. Niekataryje pamiatniki sbroszeny w raskapanyje magiły, drugije uwiezieny w Niewiel' na straitiel'stwa. W dieriewnie Bajewa oba pamiatnika pamieszczikam Sakałowskiem siejczias lieżat w fundamentie magazyna, ani widny. Pamiatnik Jelienie Kanstantinawnie Rakasowskaj uwiezien s magiły i siejczias lieżył u wchoda w chliew adnawo iz dworaw dieriewni Słuki. Magiła raskapana, załatoj kriest prodan w TORGSIN za dwa puda muki [M 1937, Ust'-Dołysy].

Pamięć o polskich czasach, pochodzeniu od bojarów pancernych, polskim języku zachowała się i wśród innych mieszkańców:

Mai priedki byli pancernymi bajarami. U nas w Kickawa u wsiech pol'skije korni, a moj pradieduszka swabodna razgawariwał pa-pol'ski. Jewo zwali Mateusz Grieszmanowskij. Tut jeszcze w naczialie XX wieka wsie razgawariwali na smieszanam ruska-pol'ska-biełaruska-łatgal'skam jazykie. Bal'szynstwo pol'skajazycznych Niemcy, uchadia pieried Sawietami, wywiezli w Giermaniju. Paslia II wajny toł'ka paasobnyje liudi razgawarywali pa-pol'ski [M 1965, Kickowo].

Inna rozmówczyni urodziła się w wiosce Rżawki Litewskie, znajdującej się na samej granicy dawnej Rzeczypospolitej i Państwa Moskiewskiego. Pamięć o tej granicy zachowała się w mentalności i pamięci mieszkańców pomimo upływu prawie 250 lat:

Ja radziłaś niemnożka dał'sze, na siewier [od wsi Kazichi] w dziareunie Rżawki Litoŭskije, a s drugoj starany byli uże Rżawki Ruskije. Bywszaja granica, toł'ka pierrejti czieriez rieczku. My ich abzywali Skabariami⁴, a ani nas Puliakami, Litwinami. Skabari [na Pskowszczyźnie], a my to Paliaki nazywaliś nawierna, abzywaliś my tak w szkole. My [ich] Skabari, Skabari, a [oni na nas] wy Paliaki, Paliaki [...]. I razgawor ich malienieczka drugoj był, my [mówiliśmy] „ci pajedziesz ty” i pieradrażniwalisia. [Skabari] to Apoczka i ta wsia starana [na północ od nas]. Apoczieskij rajon, da, eta wsio Skabari nazywajucca [...], a Siebież eta sawsiem nasz kraj, Paliaki my nazywalisia. Da, abzywali Paliakami [K 1939, Kazichi].

Na odmienność językową i tożsamościową tego regionu od sąsiednich guberni rosyjskich wskazywał już w 1926 r. białoruski lingwista Piotr Buzuk, podając w swojej publikacji wypowiedź informatorki: „нас называюць пылякамі [PB: г.зн.

4 Pskowszczyzna była znana w regionie z rzemieślników wyrabiających skoble.

беларусамі], калі паедзім за Вялікіе Лукі, а за Неўлем сьмяюцца з нас, ужо за тое, што мы больша ныварачуем пы-расійську” (Vuzuk 1926: 13).

Fot. 1–4. Polskojęzyczne nagrobki na cmentarzu w Siebieżu, 2014 r., fot. autor

O obecności w rejonie siebieskim Polaków świadczą liczne nagrobki z napisami w języku polskim, jak na cmentarzu, nazywanym przez starszych siebieżan „polskim”:

- Ksawera z Gołyńskich Biedrzycka. um. 1893 20 Lut. mając lat 78⁵.
 Józefina Hołyńska. ur. 3 Listopada 1906 r. w m. Lahadach. Boże zbaw duszę jej.
 Aleksander Wolbek. Zm. 29 sierpnia 1908 r. w wieku lat 86. Józefina z Adamkowiczów Aleksandrowa Wolbekowa. Zm. 6 stycznia 1909 r. w wieku lat 73. Cześć Waszej pamięci najdrożsi Rodzice.
 Izabela z Wolbeków Junosza Piotrowska. obywatelka ziemska. Świeć Panie nad jej duszą. Ur. 1861 † 1903 r.
 pułkownik Stanisław [?] Junosza Piotrowski. Ur. 1810 † 19[?]. wieczny odpoczynek.
 Wincenty Biedrzycki. um. 1879 r. 31 Stycz. mając lat 71.
 Wincenty z Wyrabczów [?] Ertman. Zm. 7 Czerwca 1863 r. mając lat 25. Cześć Twej pamięci. Najukochańsza matka i Żona.
 Hipolit Sienkiewicz. Ur. 27 Lipca 1848 r. Um. 1 Grudnia 1905 r. Wieczne odpocznienie racz mu dać Panie.
 Aleksander Simaszko. Zmarł 26 Kwietnia 1885 r. [?] mając lat 66. [dalsza część o zmarłej żonie nieczytelna].
 Alfons Gołyński. Zm. 29 Czerwca 1890 r. Boże bądź wola Twoja.

Nie brakuje nagrobków katolickich zapisanych grażdanką, ale wskazujących na pochodzenie polskie lub z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego, np. Вячеслав Янучковский, Мария и Пётр Гудаковские czy Казимир Щавинский.

W rejonie newelskim Polacy również pozostawili po sobie liczne ślady. Miejsce ludność do dzisiaj wymienia polskich posiadaczy ziemskich: Grzybowskiego, Mickiewicza, Sokołowskiego, Trupczyńskiego, Żelamskiego i Żukowskiego:

Tut swoi ziemli imieli Paliaki, ani farmirawali sriedi miestnawa nasielienja astrawki. W Bajawie Sakałowskij, w Kanaszawa Żukowskij, a zdieś Trupczinskij [...]. Drugije starinnnye familiji majich sasiediej – Żelamskij, Grzibowskij, i Mickiewicz pol'skaja familija była. Gdzie byli eti pamieszcziki, to wsiegda diełali parki i lipawyje aliei [M 1937, Ust'-Dołysy].

Tak jak w rejonie siebieskim, w okolicach Newłu stawiano nagrobki z napisami w języku polskim. Niestety większość z nich, podobnie jak dworców ziemiańskich, została zniszczona przez Sowietów lub została wykorzystana jako budulec do innych celów. Na miejscu polskiego cmentarza w Newlu po II wojnie światowej powstały bloki mieszkalne. Na dwóch cmentarzach prawosławnych znajdują się jednak do dziś nagrobki z nazwiskami typowymi dla ludności katolickiej.

Jak wynika z opowieści najstarszych respondentów, polszczyzna była obecna w Siebieżu i Newlu jeszcze przed II wojną światową, a na ulicy, obok rosyjskiego i jidysz, można było usłyszeć język polski. Polskim posługiwali się także posiadacze

5 Napisy nagrobne podają z zachowaniem oryginalnej pisowni.

ziemscy, ale zazwyczaj na co dzień z miejscową ludnością rozmawiali w gwarze białoruskiej. Sytuacja taka trwała do 1937 r., kiedy doszło do tzw. „operacji polskiej” NKWD, mającej na celu wymordowanie ludności polskiej na obszarze ZSRR:

My doma nie razgawariwali pa-pol’ski, tol’ka pa-dieriewiński, pa-biełaruski, a w goradie pa-pol’ski razgawariwali. Ja pomniu, jeszczio kaliegi majewo atca iz Niewielia razgawariwali pa-pol’ski. Jeszczio niedawna w Niewielie żyli dwie staruszki, ani kakije-ta rodstwienniki naszewa atca, dumaju, szto mieźdu saboj ani gawarili pa-pol’ski. Kazimir [brat] im pamagał matierial’na, a także naszaja starszaja siestra, no, tiepier’ nikawo uże niet w żywych [M 1937, Ust’-Dołusy].

Majwo atca chatieli w 37 gadu rasstrieliat’ tol’ka patamu, szto prinadlieżał k pol’skaj szliachtie, no abiedniewszej [...], no, jemu pieriepisali paspart znakomyje w administracji, szto on ruskij, a nie kakoj-ta szliachticz’ [M 1937, Ust’-Dołusy].

Dla pozostałych przy życiu Polaków (nierozstrzelanych w latach 1937–1938 oraz w czasie działań wojennych) sytuacja niewiele się zmieniła po II wojnie światowej. Administracja sowiecka starała się, w odróżnieniu od władz carskich, wyeliminować wszelkie pozostałe elementy nierosyjskiej kultury – polskiej, białoruskiej i żydowskiej:

Poslie wajny sawieckaja włast’ starałaś sdiełať wsio, szto b Paliaki, Biełarusy, Jewrieji zapisywaliś w dakumentach kak ruskije, a jeśli kto-ta razgawariwał publiczna pa-pol’ski, to eta wyzywała srazu padazrenji i magło zakonczicca ssyłkaj w Sibir. Nie tol’ka izucziať jazyk w to wriemja była niel’zia, za razgawor na pol’skam można była papast’ w stalinskij kanclagier, katoryj nicziem nie atliczialsia ot gitlierawska [M 1937, Ust’-Dołusy].

Język polski obejmował w XIX i XX w. (do 1937–1938 r.) sferę sacrum oraz był wykorzystywany w miasteczkach i posiadłościach ziemskich porzucanych pomiędzy obszarami zamieszkanymi przez ludność wiejską. Nie miał zatem charakteru zwartego (jak np. na Wileńszczyźnie), lecz punktowy. Funkcjonowaniu polszczyzny nie sprzyjało szereg czynników, nie tylko jej wyspowy charakter, ale również polityka władz carskich i sowieckich, brak szkolnictwa, organizacji i prasy polskojęzycznej. Obecnie można znaleźć jeszcze osoby, które pasywnie znają polski (na podstawowym poziomie), ale nie są już w stanie rozmawiać:

Oczeń žal’, szto ja czitaju prostyje tieksty pa-pol’ski, a gawarit’ paczti nie magu, patamu-szta nie s kiem gawarit’ [M 1937, Ust’-Dołusy].

Bez badań archiwalnych trudno jest w danej chwili odtworzyć zakres występowania języka polskiego w sferze sacrum. Obecnie wszyscy moi respondenci są wyznania prawosławnego. Kościoły katolickie funkcjonujące jeszcze w czasach carskich w okresie sowieckim były zamykane i burzone. Na przykład niedziałający już kościół katolicki w Newlu (jedyne w powiecie) został najpierw częściowo zburzo-

ny przez Niemców w czasie II wojny światowej, a w 1956 r. wysadzony w powietrze przez Sowieców „z powodu braku środków finansowych na stworzenie muzeum”. W Siebieżu murowany kościół pw. Świętej Trójcy, ufundowany przez ród Radziwiłłów w 1649 r. (na miejscu dawnego drewnianego), przetrwał tylko dlatego, że zamieniono go na cerkiew prawosławną.

Osoby polskojęzycznie miały kontakt w miasteczkach przede wszystkim z językiem rosyjskim. Początkowo była to rosyjskojęzyczna administracja carska (potem sowiecka), z czasem ludność miejska coraz częściej posługiwała się rosyjskim (odmianą regionalną), a obecnie język ten dominuje również na wsi wśród średniego i młodszego pokolenia:

Toka na ruskam [rozmawiamy], zdzieś wsie tak, nu, bywajet akcent, akcent takoj, sam zamiecisz, szto eta nie czista ruskij, ruskij s chachłom, ruskij s jewriejam, at paliakaŭ oczeń mnoha uziali słoŭ [K 1925, Opuchliki].

U mienia ruskij, u nas wsiech ruskij jazyk, my wsie ruskije [K 1932, Spass-Baładzdyń].

Jidisz, tak powszechny w miasteczkach w XIX w. i zwłaszcza w okresie międzywojennym, po II wojnie światowej zaginął wraz z większością Żydów zamordowanych przez Niemców:

U Niewielie oczeń mnoha jeŭrejaŭ było. I u etu wajnu, wielikuju etu, ich paczci usiech uniczożyli. Tarhoŭliaj zanimaliś, usia tarhoŭlia była u nich [K 1925, Opuchliki].

Posiadacze ziemscy mieli przede wszystkim kontakt z ludnością chłopską, która często najmowała się u nich do pracy. Posługiwała się ona na co dzień gwarą białoruską, obecną na tym obszarze od dawna (ibid.; LG: 207–223; Jankowiak 2015). Również niektórzy moi rozmówcy podkreślali, że na co dzień rozmawiali bardziej po białorusku niż po rosyjsku:

Eta ja pomniu, kagda prijechał w Niewiel’, to poniał, szto moj jazyk dieriewienskij, chatia w szkołach abuczienje szło na ruskam i my staraliś zabywat’ swoj dieriewienskij, a na samam dielie, biełaruskij jazyk [M 1937, Ust’-Dołysy].

Obecnie należy mówić o gwarach białoruskich bardzo mocno zrusyfikowanych, wielu współczesnych dialektologów rosyjskich obszar ten zalicza już do gwar rosyjskich. Do dawniejszych czasów należy odnieść elementy bałtofińskie oraz bałtyckie, które mają już charakter reliktowy i dotyczą przede wszystkim toponimii oraz rzadziej odnoszą się do różnych poziomów struktury gwary czy leksyki. Obecność dialektów i języków bałtyckich wynikała m.in. z procesów migracyjnych i bliskości geograficznej.

Wybrane polonizmy leksykalne

Najwięcej polonizmów leksykalnych występuje w mowie ludności zamieszkującej południowe ziemie obwodu pskowskiego, które wchodziły przed rozbiorami w skład I Rzeczypospolitej. W materiale dialektologicznym zebranych w 2014 i 2015 r. zanotowałem już niewiele polonizmów (po dokładnej analizie całej leksyki byłoby to zapewne około 30–40 leksemów). Należy jednak podkreślić, że czasami trudno jest jednoznacznie określić pochodzenie leksemu, drogę jego zapożyczenia, występuje też sporo wyrazów, które trafiły do lokalnych gwar za polskim pośrednictwem np. z języka niemieckiego. Wiele z nich na stałe weszło do języka oraz dialektów białoruskich i nie są traktowane obecnie jako zapożyczenia. Poniżej prezentuję kilka wybranych przykładów⁶:

BURACZKI⁷ ‘buraczki’. „Łuczok pasażana, buraczki, czasnaczok zimnij, markowaczka nie wzaszła, a ahurcy nie mału uże sadzić, u takich adach cieżało” [K 1928, Ust’-Dołysy], prawdopodobnie za polskim pośrednictwem (stbłrs. *бурак* < pol. *burak* < śląc. *borrigo*; Bulyka 1972: 52; ĘSBM I: 412, 413). Leksem powszechny w gwarach białoruskich, także północno-zachodniego pogranicza (SPZB I: 241), gwarach białoruskich na Łotwie (materiały własne autora), języku starobiałoruskim, współczesnym białoruskim języku literackim, a także gwarach zachodniej Rosji (SRNG I: 279, 280). Słowo w postaci *buraczki* funkcjonuje w polszczyźnie północnokresowej, w tym na Brasławszczyźnie (SMPPK: 139; Smułkowa 2009: 302).

KOŻUCH \diamond DO ŚWIENIEGO DUCHU NIE ZDEJME KOŻUCHU, A PO ŚWIENIETYM DUCHU CHOĆ DALIEJ W KOŻUCHU. ‘Do św. Ducha nie zdejmuj kożucha, a po św. Duchu chodź dalej w kożuchu’ „My doma nie razgawariwali pa-pol’ski, tol’ka pa dieriewiensi, pa-biełaruski, a pa-pol’ski to byli niekataryje pasłowicy – do Swientego Ducha nie zdejme kożucha, a po Świentym Duchu choć dalej w kożuchu” [M 1937, Ust’-Dołysy], słowo obecne w wielu językach słowiańskich (w tym w gwarach i językach białoruskim i rosyjskim), natomiast frazeologizm niewątpliwie pochodzenia polskiego.

NAPRAWIĆ ‘naprawić, poprawić’. „U majich priedkaŭ familija Poda, a patom, kahda ja chadziła u szkołu, i priedstawiciel’ rajonnyj, on naprawił maju familiju na Podo, poprawił” [K 1934, Newel] (< pol. *naprawić/poprawić*), brak w SRNG, ĘSRĀ, ĘSBM, w SPZB (III: 168) jako polonizm, występuje w gwarach pskowskich w znaczeniu ‘poprawić’ (POS XX: 161). Słowo funkcjonuje w polszczyź-

6 Słowniki północnokresowy (SMPPK) oraz z Brasławszczyzny (Rieger 2014) mają charakter dyferencyjny i nie uwzględniają leksyki ogólnej; jeżeli analizowane słowo nie było w nich zanotowane, nie podaję informacji o tym przy omawianym wyrazie.

7 Samogłoski akcentowane zostały zaznaczone podkreśleniem.

nie północnokresowej, w tym na Braślowszczyźnie (SMPPK: 608; Smułkowa 2009: 508).

PAN ‘pan, posiadacz ziemski’. „Sam Chmiel’nickij, na samam dziele, u pana Wiszniewskawa druham był” [M 1937, Ust’-Dołyśy] (stbłrs. *пань* < pol. *pan*; Bulyka 1972: 235; ĘSBM VIII: 146, 147; ĘSRĀ III: 195, 196), występuje gwarach białoruskich północno-zachodniej Białorusi (SPZB III: 386), gwarach białoruskich na Łotwie (materiały własne autora), gwarach rosyjskich na obszarze Rosji (głównie na zachodzie, SRNG XXV: 191, 192). Słowo funkcjonuje w polszczyźnie północnokresowej (SMPPK: 728), w tym na Braślowszczyźnie (Smułkowa 2009: 378, 412, 413).

PAPIEROSY ‘papierosy’. „Na kładbiszcze wodku lili, okała kriesta, umierszym. Rumku nalili okała kriesta, a niekataryje nie lubiat wodku, to łożat papierosy, jajczki abiezaciel’na, kanfiety” [K 1925, Opuchliki], z polskiego (ros. *нанупоца* < pol. *papieros*; ĘSRĀ III: 20), brak w ĘSBM i SPZB, w SRNG (XXV: 205) w postaci *papiros*, występuje w gwarach białoruskich na Łotwie (materiały własne autora) oraz polszczyźnie północnokresowej, w tym na Braślowszczyźnie w postaci *papieros* (Rieger 2014: 188).

SZLIACHTA ‘szlachta’. „Majwo atca chacieli w 37 gadu rasstrieliat’ tol’ka tamu, szto prinadlieżał k pol’skaj szliachtie [...]” [M 1937, Ust’-Dołyśy], za polskim pośrednictwem (stbłrs. *шляхта* < pol. *szlachta* < śrwysniem. *Slahte*; Bulyka 1972: 366; ĘSRĀ IV: 457), brak w SPZB, występuje w języku starobiałoruskim, białoruskim języku literackim, gwarach białoruskich na Łotwie (materiały własne autora). Słowo funkcjonuje w polszczyźnie północnokresowej (SMPPK: 1116, 1117), w tym na Braślowszczyźnie w postaci *szlachta* (Rieger 2014: 257).

SZLIACHTICZ ‘szlachcic’. „[...] no, jemu pieriepisali paspart znakomyje w administracji, szto on ruskij, a nie kakoj-ta szliachticz” [M 1937, Ust’-Dołyśy] (jak w przykładzie SZLACHTA). Funkcjonuje w polszczyźnie północnokresowej na Braślowszczyźnie w postaci *szlachcic* (ibid.: 257).

ZBROJA ‘broń’. „A zbroja eta pa pol’sku waarużeńje była” [M 1937, Ust’-Dołyśy], najprawdopodobniej z polskiego (< pol. *zbroja*, ĘSBM III: 316), występowało w języku starobiałoruskim, funkcjonuje w białoruskim języku literackim, brak w SPZB, SRNG, ĘSRĀ.

Najwięcej polonizmów uwzględnia POS, co wynika z dwóch powodów. Po pierwsze, jest zbiorem najbardziej obszernym materiałowo, po drugie, tworzony jest na podstawie materiałów zebranych w czasach powojennych, kiedy mowa miejscowej ludności na południu obwodu pskowskiego nie była tak mocno zrusyfikowana jak obecnie. Liczbę polonizmów oraz słów zapożyczonych za polskim pośrednictwem należałoby szacować co najmniej na kilkadziesiąt. Dokładną liczbę można będzie

określić dopiero po ukończeniu przez petersburskich lingwistów pozostałych tomów słownika. Poniżej prezentuję kilka wybranych leksemów⁸:

АГРЕСТ ‘agrest’. „Агрест – такий садовыя яўады, невысокія кусты, жылтавата-чорныя яўады” rej. siebieski; „Распусьстил листочки на агресту” rej. newelski (POS I: 51), najprawdopodobniej za polskim pośrednictwem (stbłrs. *agrestъ* < pol. *agrest* / ukr. *agrest* < wł. *agresto*; ÈSRÂ I: 61; ÈSBM I: 75). Słowo występuje także w gwarach rosyjskich (na południu Rosji, na Smoleńszczyźnie i na Łotwie) (SRNG I: 202), w gwarach białoruskich północno-zachodniej Białorusi i Litwy (SPZB I: 50) oraz w gwarach białoruskich na Łotwie (materiały własne autora, por. łot. *agrestas*; LVDA, karta 26). Słowo funkcjonuje w polszczyźnie północnokresowej, w tym na Łotwie i na Braśławszczyźnie (SMPPK: 55; Smułkowa 2009: 154; Rieger 2014: 55).

БАНКЕТ ‘bankiet’. „Свадьбу ешшо называли банкет” rej. siebieski (POS I: 107), najprawdopodobniej za polskim pośrednictwem (stbłrs. *банкетъ* < pol. *bankiet* < fr. *banquet* lub niem. *Bankett* < wł. *banchetto*; Bulyka 1972: 36, 37; ÈSBM I: 303; ÈSRÂ I: 121), funkcjonuje w białoruskim języku literackim, gwarach białoruskich na Łotwie (materiały własne autora), gwarach rosyjskich, w tym na Smoleńszczyźnie (SRNG II: 94).

БАТЬЯН ‘bocian’. „Батьян – аист есь, вясной батьяны прилетаютъ” rej. newelski; „Батьян па-диривенскаму, а па писанью аист” rej. siebieski; „Батьяны едятъ ўадаў, ляўух, ўсякую машкару друўой раз несуть [...]” rej. pustoszański (POS I: 131), z języka polskiego (< pol. *bocian*; ÈSRÂ I: 201; ÈSBM I: 336, 337), występuje w gwarach białoruskich północno-zachodniego pogranicza, w tym na Litwie i Łotwie (SPZB I: 276, materiały własne autora), w SRNG przykłady notowane tylko dla obwodu pskowskiego (SRNG III: 139). W różnych wariantach fonetycznych funkcjonuje także w gwarach łatgalskich (LVDA, karta 36). Słowo notowane w polszczyźnie północnokresowej, w tym na Braśławszczyźnie (SMPPK: 112; Smułkowa 2009: 36).

БАТЬЯНЁНАК ‘bocianiątko’. „У самава балота батьянава гняздо, там жывёт батьян и маленький батынёнак” rej. siebieski (POS I: 131), z języka polskiego (< pol. *bocian*; jw.).

БАТЬЯНИХА ‘bocianica’. „Батьяниха – эта самка аиста” rej. pustoszański (POS I: 131), z języka polskiego (< pol. *bocian*; jw.). Słowo w tej postaci funkcjonuje w polszczyźnie północnokresowej, w tym na Łotwie (SMPP: 112).

БЫДЛА ‘bydło, tutaj także: bodliwa krowa’. „Быдла – эта карова раўатая. Куда быдла пашла? У, быдла, жрёт калосья, ўладает жыта, паверху жрёт” rej. newelski (POS II: 231), z języka polskiego (< pol. *bydło*; Bulyka 1972: 54; ÈSBM I:

8 W przykładach zachowano zapis ze słownika bez uwzględniania akcentów.

432; ÈSRÂ I: 258), występuje w gwarach białoruskich pogranicza północno-zachodniego, w tym na Litwie (SPZB I: 250), nienotowane w SRNG. Słowo funkcjonuje w polszczyźnie północnokresowej, w tym na Łotwie (SMPPK: 146) oraz na Brasławszczyźnie w postaci *bydło* (Rieger 2014: 72).

БУНТ ‘bunt, protest’. „Я как узнала – тут бунт паднила, а то хатели каня дохлава, быдлу пад вакном закапать” rej. newelski (POS II: 213), za polskim pośrednictwem (< pol. *bunt* < śrwysniem. *Bund*; Bulyka 1972: 51; ÈSBM I: 411; ÈSRÂ I: 241). Występuje w białoruskim języku literackim, gwarach białoruskich, w języku starobiałoruskim co najmniej od XVI w. (Bulyka 1972: 51) oraz gwarach rosyjskich różnych regionów (SRNG III: 275, 276).

ВИДЕЛЬЦЕ ‘widelce’. W POS (IV: 8) hasło za SRNG (IV: 274), bez przykładu, w tymże słowniku podana również jako obszar występowania Smoleńszczyzna, z języka polskiego (< stbłrs. *виделецъ* < pol. *widelec*; Bulyka 1972: 62; ÈSBM II: 130), funkcjonowało w języku starobiałoruskim, obecnie w białoruskim języku literackim oraz gwarach białoruskich, także północno-zachodniej Białorusi (SPZB I: 308) i w gwarach białoruskich na Łotwie (materiały własne autora). Słowo funkcjonuje w polszczyźnie północnokresowej, w tym na Łotwie (SMPP: 1239).

КСЁНДЗ ‘ksiądz’. „Ксёз [в литовском селе] у нас свяшшеник называецца” rej. siebieski (POS XVI: 299), z języka polskiego (< pol. *ksiądz*; ÈSRÂ II: 392, 393), leksem funkcjonował w języku starobiałoruskim (stbłrs. *ксендзъ*, *ксиондзъ* < < pol. *ksiądz* < śrwysniem. *Kuning*; Bulyka 1972: 179), białoruskim języku literackim, gwarach białoruskich północno-zachodniej Białorusi i Litwy (SPZB II: 550) oraz gwarach białoruskich na Łotwie (materiały własne autora), SRNG nie notuje tego słowa. Słowo funkcjonuje w polszczyźnie północnokresowej, w tym na Brasławszczyźnie (SMPPK: 471; Smułkowa 2009: 415, 416, 417).

Podsumowanie

Zebrane w trakcie badań dialektologicznych wypowiedzi miejscowej ludności, zamieszkującej rejon siebieski i newelski, dość dobrze ilustrują sytuację socjolingwistyczną w przekroju chronologicznym. Język polski funkcjonował w miasteczkach i posiadłościach ziemskich, należących w przeszłości głównie do bojarów pancernych. Były to przede wszystkim osoby wyznania katolickiego przybyłe z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego i w większości uważające się za Polaków (historycznie jest możliwe, że była to też ludność pochodzenia białoruskiego lub białorusko-bałyckiego). Niestety nie ma już możliwości nagrania żywej polszczyzny tego regionu, co wynika z kilku czynników – intensywnej rusyfikacji trwającej od ponad 200 lat, tzw. „operacji polskiej” NKWD w latach 1937–1938 oraz polityki władz sowieckich po II wojnie światowej (w latach 1945–1991 miejscowa ludność bała się

używać języka polskiego w obawie przed surowymi represjami). Z tego też powodu trudno jest zrekonstruować strukturę mowy Polaków tego regionu bez sięgnięcia do materiałów archiwalnych (np. zachowanej korespondencji listownej). Należy jednak uznać ją za polszczyznę północnokresową, z dużym prawdopodobieństwem zbliżoną strukturalnie do mowy Polaków dawnych Inflant polskich oraz Witebszczyzny (ze względu na bliskość geograficzną i wzajemną interferencję języków bałtyckich, białoruskiego dialektu północno-wschodniego oraz języka rosyjskiego). Granicę zasięgu polszczyzny północnokresowej (w aspekcie historycznym) należałoby zatem przesunąć o około 100 km na północ i północny wschód dalej, niż do tej pory określali ten zasięg lingwiści.

W odróżnieniu od dawnych Inflant polskich, czy tym bardziej Wileńszczyzny, południowe ziemie obecnego obwodu pskowskiego nie miały wsparcia administracyjnego po okresie rozbiorów. Nie funkcjonowało tam polskie szkolnictwo, nie wydawano gazet, nie działały organizacje, co wraz z antypolską polityką władz carskich i sowieckich przyczyniało się do systematycznego rusyfikowania i tak nielicznej na tym obszarze ludności polskojęzycznej.

Dostępne obecnie autorowi materiały pozwoliły również na ukazanie wybranych zapożyczeń polskiego pochodzenia (lub zaczerpniętych za polskim pośrednictwem). Odnoszą się one do różnych sfer życia – głównie przyrody, tradycyjnej uprawy roli, przedmiotów codziennego użytku, obecności polskojęzycznych posiadaczy ziemskich. W porównaniu z sąsiadującą Łatgalią, czy tym bardziej Wileńszczyzną, polska leksyka z zakresu sfery sacrum funkcjonuje na badanym obszarze w ograniczonym zakresie (brak ludności katolickiej), tak jak i słownictwo z zakresu edukacji oraz nowinek technicznych (por. Jankowiak 2018). Badania prowadzone przez autora na pograniczu białorusko-łotewsko-rosyjskim pokazały, że tam, gdzie występują powszechnie gwary białoruskie, zachowało się także dawne słownictwo pochodzenia bałtyckiego i polskiego. Wraz z postępującą rusyfikacją gwar funkcjonujących na południu obwodu pskowskiego (historycznie mających charakter białoruskich), odedają w niepamięć również polonizmy i bałtyzmy.

Skróty

fr. – francuski; łot. – łotewski; niem. – niemiecki; pol. – polski; ros. – rosyjski; stbłrs. – starobiałoruski; śrlac. – średniołaciński; śrwysniem. – średnio-wysoko-niemiecki; ukr. – ukraiński; wł. – włoski

Literatura

- ÂNKOVÁK M., 2016, *Balto-slavânskie âzykovye kontakty v Nevel'skom rajone*, „Nevel'skij sbornik”, vyp. 22, St. Petersburg, s. 111–121.
- BEDNARCZUK L., 1974, *Z pólnocno-wschodniej peryferii polszczyzny*, „Język Polski” LIV, s. 326–332.
- BEDNARCZUK L., 2010, *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Millennium Lithuaniae MIX–MMIX*, Kraków.
- BULYKA A.M., 1972, *Daŭniâ zapazyčanni belaruskaj movy*, Minsk.
- BUZUK P., 1926, *Da haraktarystyki paŭnočna-belaruskich dyâlektau: Gutarki nevel'skaga i vâliskaga pavetaŭ*, Minsk.
- ËSBM: V.U. Martynaŭ (red.), *Ëtymalagičny sloŭnik belaruskaj movy*, t. 1–, Minsk 1978–.
- ËSRÁ 1986–1987: M. Fasmer, *Ëtymologičeskij slovar' russkogo âzyka*, t. 1–4, Moskva 1986–1987.
- GREK-PABISOWA I., 1986, *Polonizmy w gwarach pskowskich*, [w:] J. Majowa (red.), *Język i jego odmiany w aspekcie porównawczym*, „Prace Slawistyczne”, nr 53, Wrocław, s. 183–194.
- JANKOWIAK M., 2015, *Współczesne gwary białoruskie na południowej Pskowszczyźnie. Rejon newelski*, „Slavia. Časopis pro slovanskou filologii” 84, z. 2, s. 213–231.
- JANKOWIAK M., 2018, *Zakres i zróżnicowanie leksykalnych wpływów polskich we współczesnych gwarach białoruskich na pograniczach (Podlasie – Wileńszczyzna – Łatgalia – Pskowszczyzna)*, [w:] „Z Polskich Studiów Slawistycznych”, seria 13, t. 2: *Językoznawstwo. Prace na XVI Międzynarodowy Kongres Slawistów w Belgradzie 2018*, Poznań, s. 103–111.
- KOCHMAN S., 1975, *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w. Słownictwo*, Opole.
- KOROLĚVA E.E., 2013, *Dialektnyj slovar' odnoj sem'i – 2 (Pytalovskij rajon Pskovskoj oblasti)*, Daugavpils.
- LEEMING H., 1976, *Rola języka polskiego w rozwoju leksyki rosyjskiej do roku 1696. Wyrazy pochodzenia łacińskiego i romańskiego*, Wrocław.
- LG: R.Ī. Avanesava, K.K. Atrahoviča, Ū.F. Mackevič (red.), *Lingvistyčnaâ geagrafiâ i grupoŭka belaruskich gavorak*, Minsk 1968.
- LVDA: *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika. Kartes*, Rīga 1995.
- MŽEL'SKAĀ O.S., 1963, *O leksičeskich svâzâh govorov s zapadnymi slavânskimi âzykami (slovo «skorlupa»)*, „Vestnik Leningradskogo universiteta” 14, s. 89–100.
- OSTRÓWKA M., 2002, *Współczesna polszczyzna mówiona na Łotwie*, Warszawa [maszynopis].
- POS: *Pskovskij oblastnoj slovar' s istoričeskimi dannymi*, Leningrad / St. Petersburg 1967–.
- RIEGER J., 2014, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Braślawszczyźnie*, oparte głównie na nagraniach i zapisach A. Stelmaczonek-Bartnik i in., Warszawa.
- RYCHLIKOWA I., 1994, *Bojarzy pancerni na pograniczu moskiewskim w XVI–XIX wieku*, „Przegląd Wschodni” 3, z. 3 (11), s. 411–450.
- SGKP: B. Chlebowski, W. Walewski (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VII, Warszawa 1886, t. X, Warszawa 1889.
- SMPPK: I. Grek-Pabisowa, M. Ostrówka, M. Jankowiak, *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, red. I. Grek-Pabisowa, Warszawa 2017 [preprint].
- SMUŁKOWA E. (red.), 2009, *Braślawszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. II: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (słownik braślawski)*, Warszawa.
- SPZB: Ū.F. Mackevič (red.), *Sloŭnik belaruskich narodnych gavorak paŭnočna-zahodnâj Belarusi i âe pagraničča*, t. 1–5, Minsk 1979–1986.
- SRNG: *Slovar' russkikh narodnych govorov*, Moskva 1965–.

- TICHOMIROW A., 2005, *Struktura wyznaniowa i etniczna guberni witebskiej w pierwszej połowie lat 60. XIX w.*, [w:] E. Skrobocki (red.), *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi. Materiały III międzynarodowej konferencji naukowej, Grodno, 22–24 listopada 2004*, Grodno, s. 165–182; wersja rozszerzona artykułu: http://pawet.net/library/history/bel_history/tich/26/Struktura_wyznaniowa_i_etniczna_guberni_witebskiej_w_pierwszej_po%C5%82owie_lat_60._XIX_wieku.html (dostęp: 20 X 2018).
- WÓJTOWICZ M., 2016, *Zapożyczenia leksykalne z języka polskiego w gwarach pskowskich i nowogrodzkich*, „*Studia Rossica Posnaniensia*” XXI, s. 451–460.

Relics of the Polish Language of the North-Eastern Borderland in the Former Boundaries of Polish-Lithuanian Commonwealth (Southern Lands of the Pskov Province). Part I Summary

The present paper consists of two parts, and presents the spoken Polish of the North-Eastern Borderland, as well as borrowings from Polish which function in the dialects of the Pskov province. Three regions with different histories have been included. The southern lands of the Pskov province (the area which belonged to the Polish-Lithuanian Commonwealth until 1772) were described in the first part of the article. The sociolinguistic situation and loanwords borrowed from Polish (or via Polish) were analysed basing on two sources: the author's materials collected during dialectological field research, and material from *The Pskov Regional Dictionary with Historical Data*. The Pytalovo region (which belonged to Latvia in the interwar period) and the historical Pskov region (where there were no Polish settlements) were described in the second part of the paper. Two sources were used: *The Pskov Regional Dictionary with Historical Data*, and *The Dialectological Dictionary of One Family (Pytalovo Region of the Pskov Province)*.